

N. HORVÁTH BÉLA

Hatalmi manipulációk – és a „hallgató” Illyés

(1958–1961)

N. HORVÁTH BÉLA (1953) Szekszárd

A szellemi élet manipulálása s a szellemi lét technicizálása, az irodalom trónfosztása külön-külön és együttesen is megfigyelhető a népi írókról szóló *Állásfoglalást* (1958) követő időszakban. Az írói közösségek dezorganizációja, a közösségi léttől és szereptől való megfosztása a legérzékenyebben a népi írókat érintette. Az 1948-at követő időszakban (is) az általuk képviselt értelmiségi magatartásforma arra a két háború közt érvényesített társadalmi szerepvállalásra, irodalmi és politikai identifikációra (is) épült, amelyet a reformkorból vezettek le, s amely alapján az új reformkori nemzedéknek tartották magukat. Ehhez pedig egy, a magyar irodalmi tradíciókra hagyatkozó értelmiségi-művész szerep szolgált, amikor is az irodalmi mű esztétikuma és az alkotás társadalmi-politikai tartalma, célja szorosan összekapcsolódott, és ezt a művészi politikumot teljesítették ki az irodalom képviselőinek politikai szerepvállalásai. Az új Kádár–Aczél-féle irodalompolitika a népiek magyarság- és közösségtudatát akarta bomlasztani leginkább az *Állásfoglalás*ban különösen erős hangsúlyt kapott politikai tartalmú megállapításaival: a „nacionalizmusuk” elleni vádakkal. Ez a fogalom – az akkori politikai értelmezési mezőben – már nem a háború előtti és utáni ideológiai szótárban érvényes nacionalizmus, hanem a forradalom előtti és alatti nemzettudatnak azon performálódása, amely ebben az értelmezési relációban a szovjetellenességgel azonos. Azzal együtt is, hogy – a hatalmi diskurzusokban sokszor hivatkozott s a népiek fejére olvasott – az Írószövetség 1956. december 28-i ülésén elfogadott *Gond és hitvallás* sem tartalmazott szovjetellenes politikai, ideológiai tartalmakat, nem is szólva a népieket reprezentáló Németh László, Illyés megnyilatkozásairól a forradalom napjaiban, illetve a szovjet intervenció időszakában. Az azonban kétségtelen, hogy Nagy Imre nemcsak – s talán nem is elsősorban – reformprogramjával kapcsolta politikájához ezt – és nemcsak ezt – a csoportosulást, hanem a nemzettudat rehabilitálásával.¹ Az újrapozicionált nemzeti kultúrával, amely a Rákosi-rendszer ideologizmusába mint a Sztálin nacionálszocializmusával konkuráló tudatforma, mint korszerűtlen s a marxizmussal ellentétes ideológia és politikai praktikum nem fért bele, s amelyet „végképp el akartak törölni”. A „nacionalizmussal” folytatott folyamatos küzdelem és a majd később ennek sajátos vetületeként a határokon kívüli magyar etnikumok jogfosztásának tagadása, az ez ellen tiltakozó írók, alkotások manipulációja és elhallgattatása a Kádár-korszak utolsó időszakáig meghatározó politikai gyakorlat. A cenzúra, az öncenzúra változatos formáit vetette be a kultúrpolitika, ha a szovjet külpolitikai doktrína szempontjából fontos, a szovjet befolyási övezethez tartozó, úgynevezett „testvér” országok együttműködését, viszonyát szabályozó internacionalizmuson repedés támadt, legtöbbször a nemzeti kisebbségek politikai, kulturális erőszakos asszimilációja miatt.

A népi írók elleni állásfoglalás idején az MSZMP hatalma ugyan már megszilárdult, azonban annyira nem, hogy az értelmiség és különösen az író társadalom pacifikációjához ne lett volna fontos a legtekintélyesebbnek tartott és legnagyobb közösségi háttérrel és politikai befolyással rendelkező írócsoport megnyerése és/vagy semlegesítése, azzal együtt is, hogy mint irodalmi irányt, csoportot hivatalosan negligálta. Ennek jegyében – amint az ekkori politikai dokumentumok is mutatják – következetes politikai szándék és instrukció, hogy az írókkal ne mint egy csoport képviselőivel legyen kapcsolatban a politika, hanem mint magánemberekkel, akik a művészi élet részesei.

Tanulmányunk egy készülő nagyobb munka része, amely részletesen áttekinti az 1948–1961 közötti időszakban Illyés Gyulának a politikához, annak egyes szereplőjéhez fűződő kapcsolatait, a hatalom és értelmiség paradigmaticus viszonyának konstellációjában. A népi írókról szóló *Állásfoglalás* a Társadalmi Szemle 1958. júniusi számában jelent meg. Erről és a megbíráltak válaszairól: N. PÁL József, *A népi írókról szóló állásfoglalás és történeti-ideológiai háttere = Válasz Évkönyv II.*, Veres Péter Társaság–Püski, 1989, 171–199.; STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom 1956–1963*, 1956-os Intézet, 1996, 371–384.; RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Sík, 1997, 95–99.

Az utókor Aczél György fraternizáló politikai manírjának és hatalmi technikájának tulajdonítja azt a gyakorlatot, amely külön-külön tárgyalta a művészeti élet egyes auktoraival, s kötött velük egyezséget valamilyen politikai cél érdekében. Noha az eljárás Aczél egyéniségének kétségkívül megfelelt,² maga a gyakorlat az MSZMP kultúrpolitikájának és a társadalmi közösségek dezintegrációját szolgáló politikai praktikumának szerves része. Az MSZMP KB 1957. augusztusi ülésén az irodalmi életről tárgyalva Kádár János – mint rendesen, utolsó hozzászólóként – adja meg direktívát, hogyan kezelje a politika az írókat: „Az írókkal való foglalkozást illetően nem jó módszer az, hogy állandóan a lapban arról írunk: hallgatnak a magyar írók vagy nem hallgatnak, írnak a magyar írók vagy nem írnak. [...] A velük való foglalkozás titka, hogy egyénileg kell értékelni és kezelni őket. Hasznos volna, ha azok az elvtársak, akinek kontaktusa van az írókkal, egyénileg is foglalkoznának velük.”³ (Kádár szavai majd szó szerint megjelennek az *Állásfoglalás*ban is.) A KB-ülés Határozata – főleg a keményvonalas Biszku Béla, Marosán György követelésére – az írói hűségnyilatkozatról is állást foglal: „A Politikai Bizottság szükségesnek tartja, hogy az írók politikai állásfoglalásukat munkájuk jellegének megfelelően különböző módon fejtsek ki. Nem elégséges kizárólag politikai nyilatkozat, hanem szükséges műveikben állást foglalni pártunk politikájának fő kérdései mellett, ezen túlmenően pedig a különböző politikai tömegmozgalmakban való részvételükkel kell demonstrálniuk állásfoglalásukat.”⁴ Ennek a politikának leképeződése az írók megalázására vagy megalázkodására építő gyakorlat, amely többszöri bejelentkezésre fogadja a kérelmezőt, s a hatalmi kegy kinyilvánításaként kedvezményt, különleges elbírálást ígér (könyveinek kiadását, megélhetésének biztosítását) az érintettnek.

Ebben az időszakban a hatalomnak a legfontosabb Illyés kollaborációja, de legalábbis hűségnyilatkozatának deklarálása, s ehhez eszközként hallgatásának megtörése volt. Németh Lászlóval – noha a nézeteivel való harcot nem mulasztja el hangoztatni – könnyebben boldogult.⁵ Illyés 1958 decemberében kérte Aczél Györgyöt, hogy fogadja. Erről Aczél saját kezű aláírásával hitelesítetten részletes beszámolót juttatott el a KB titkárságára. A beszámoló az Illyés–Aczél kapcsolat korai szakaszából való. Az irat a politikus önteltségéről tanúskodik, s egyben a felettes elvárásoknak való megfelelési igyekezetéről, a feladat tökéletes végrehajtásáról. Leírja, hogyan hozta zavarba Illyést azzal, hogy emlékeztette, ifjú korában, Párizsban párttag volt, mire ő zavartan azt felelte, „hogymár nem pontos az emlékezete”. Majd 1956-os magatartásával kapcsolatban azzal a pejoratív minősítéssel vezeti fel Illyés mondandóját, hogy „hosszú beszélgetésbe kezdett”: „Lényege az volt, hogy mi félreismerjük őt és még néhány társát, óriási eredményeket lát és nem félti az ország és a nép politikai gazdasági fejlődését, de ma is félti az irodalmat, ahol szerinte előtérbe kerültek a rothadt kispolgári, karrierista elemek, mi nem foglalkozunk a komoly értékekkel, hanem eltaszítjuk őket.”⁶ Aczél egy mondattal utal arra, ahogy Illyés nem ért egyet a népi írókról szóló állásfoglalással, s megjegyzi, hogy „a korábbi hónapokhoz képest Illyés sokkal »rugalmasabb« és engedékenyebb volt”. A beszámoló utolsó mondata a politikai manipuláció tipikus aktusát tükrözi: „A benyomásom az volt, hogy rendkívüli hiúságánál fogva, és abból kiindulva, hogy ő a legnagyobb élő magyar költő és író, a vele azonos nézeteket valló társai hibáit bírálja, de a saját hibáit megtévedésnek sem nagyon hajlandó elismerni. Burkoltan többször kérdőleg felvetette, hogy foglalkozzunk többet vele olyan formában, hogy bizonyos kérdéseket részletesebben vitassunk meg vele.”⁷ Aczél itt nemcsak a népiek közti tekintélyt kérdőjelezi meg, gúnyosan idézve, beszélgetőpartnerének tulajdonítva a dehonesztáló szavakat, hanem Illyés felkínálkozását is jelenti, bizonyos feltételekkel: nem gyakorol önkritikát, s nem közösködik a „tehetségtelenekkel”.

Illyés azért kérte a találkozót, hogy anyagi helyzetét rendezze. Ehhez pedig Aczél megkerülhetetlen, hisz az ő jogosítványa volt, hogy a „megtévedteket” visszailleszse a társadalomba, valamely jelentéktelen adminisztrációs jellegű munkához juttatva az írókat, többnyire félállásban.⁸ Erre utal Illyésnek az Európa Könyvkiadónak írott 1959. február 4-i levele is, amelyben (hivatkozva Aczéllal való megbeszélésére) fordításainak honoráriumát részletekben kéri mint alkalmazotti fizetést: „mert így harmincévi hivatalnokoskodás után nem veszítem el azt a jogomat, hogy hatvanéves koromban, három év múlva, nyugdíjat igényelhessek.”⁹

Nemcsak Illyés keresi a kapcsolatot, a hatalom magasabb rangú képviselői is szondázzák állapotát, együttműködési kedvét. Köpeczi Béla¹⁰ jár nála Tihanyban 1958. április 24-én. A politikus feljegyzést készített, amelyben idézi Illyést. Köpeczinek arra a felvetésére, hogy értesülései szerint „passzív ellenállásra szólítja az írókat”, Illyés azt válaszolja, hogy az „szemenszedett hazugság”,

mert „nagyon ritkán találkozok barátaival egészségi állapota miatt”. Ugyanígy cáfolja azt is, hogy ő juttatta volna el verseit „disszidens lapoknak” (Új Hungária, Bécsi Magyar Kurír), és kijelenti, hogy „kész volna valamilyen formában tiltakozni is írásainak közlése ellen”¹¹. Nem tudni, Illyés valóban kifejezte-e elhatárolódását az emigráció lapjaitól, az azonban valószínűsíthetően elhangzott, amit a feljegyzés Illyés szájába ad. Kijelenti, hogy dolgozik, új versei „mélyen pesszimisták a magyarság és saját sorsát illetően”. Az irodalomba való visszatérését hasonló indokkal hárítja el, mint amit Aczél is idézett: „Nem akar azonban olyan emberek társaságában szerepelni, akik véleménye szerint semmiféle irodalmi színvonalat nem képviselnek.” Köpeczi a feljegyzését egy hangzatosnak tűnő Illyés-mondattal zárja: „Ő a szocializmus híve volt, és minden megpróbáltatás ellenére az is maradt.”¹² Noha ezek a feljegyzések, beszámolók sem mentesek bizonyos taktikai, manipulatív szándékoktól, hogy erősítsék a szöveg írójának és gyengítsék adott esetben a megkérdezettnek a pozícióját, ezt az Illyésnek tulajdonított nyilatkozatot nem a megalkuvás vagy a színt nem vallás taktikázó alsága mondathatta. A népiek közül a szocializmus társadalmi igazságában csak Veres Péter hihetett olyan őszintén, mint Illyés.

A népi írókról szóló állásfoglalást leginkább magáénak valló Király István 1959. június 5-i feljegyzésében számol be az Illyéssel és Németh Lászlóval folytatott megbeszélésről. Mint a szövegben olvasható, a beszélgetés atmoszférája „alapvetően pozitív volt, különösen Illyésnél. Pontokba szedve adja vissza az Illyéssel folytatott beszélgetést. Annak apropója, hogy az Írószövetség megalakulását előkészítő bizottságból az író kimaradt. Ennek okát Király a hallgatással magyarázza, mert „elsősorban annak nyugati visszhangja” kárt okoz. Illyés – mint a Köpeczi-beszélgetésben is – elhatárolja magát a „kinti ellenséges hírveréstől”. A passzivitás, a hallgatás vádjáról így szól: „Nem igaz, hogy ő a hallgatásával akar tüntetni. Megalázó feltételek nehezítik meg megszólalását. Nagyon nehéz neki pl. a jelenlegi irodalmi lapokba írni, hiszen a jellemét és a becsületét kezdték ki bennük. Holott egy írónak ez a „legnagyobb kincse”.¹³ (A becsületre való hivatkozás ismétlődik majd a Kádár Jánosnak 1960 januárjában írott levélben is.) Illyés itt az Élet és Irodalom cikkeire¹⁴ utalhatott, összekapcsolva a tehetségtelenségtől, az irodalmi nívtlanságtól való többször is hangoztatott elhatárolódásával.

A feljegyzés több aspektusból is érinti Illyésnek a szocializmushoz, a szocialista irodalomhoz való viszonyát. Érthetően, hisz ezt kipuhatólandó kapta Király a feladatot. Ugyanakkor az írónak tulajdonított szavakból kitűnő engedékenység a feljegyzés szerzőjének szándékáról is vall. Idézi Illyést, hogy ő nem nacionalista, „a hazafiság szerinte nem nacionalizmus”, s a nacionalizmus „káros a szocialista fejlődésre”: „Azzal, ami 1946-ban Csehszlovákiában történt, s azzal, ami jelenleg Romániában történik, egyetérteni képtelen.”¹⁵ A népi írókról szóló állásfoglalás sarkalatos pontjának cáfolata 1959 nyarán már nem lehetett Király ellenében sem. Ugyanígy a harmadikutasság vádjának elutasítása. A szöveg ezt ellenpontozza a szocializmus vállalásával. Nem elképzelhetetlen, hogy Király itt olyan szavakat ad Illyés szájába, amelyeket a pártközpont szeretne hallani, s a jelentés egyfajta közvetítő szerepre vállalkozik: „A szocializmus költőjének hiszi és vallja magát. Jelenleg ezt nem hajlandók tudomásul venni, úgy érzi, bizalmatlanság van vele szemben. [...] Bízunk benne, hogy írásai, s köztük az újabbak is, megmaradnak, s ha máskor nem, hát holta után a szocializmus a sajátjainak fogja elismerni őket. [...] Olyan írásai, amelyekkel szocialista szempontból vitázni szükséges – lehet, hogy vannak [...] De egész életművében nincs egyetlen olyan sora sem, amely őt a szocialista jövő előtt mint ellenséget vagy mint közömbös idegent kompromittálná. S ez a legnagyobb büszkesége.”¹⁶ Király taktikussága megmutatkozik a záró részben, amellyel ő is üzen, hogy „határozott közeledési szándék” mutatkozott meg Illyés magatartásában, amit „hiba lenne nem tudomásul venni”.

A hatalom ilyen direkt megkeresései taktikailag egyrészt azt közvetíthetik Illyésnek, hogy számon tartják mint ellenzékit, másrészt számon tartják mint a népi írók legtekintélyesebb képviselőjét. Miközben a Hazafias Népfrontban szerepet vállaló Tamási Áron, Veres Péter, Szabó Pál névsorral a hatalom azt üzenheti az írónak és a közvéleménynek, hogy jelentős alkotók is támogatják a rendszert, ugyanakkor a nevek közül hiányzik Illyésé. Ritkán exponálja magát. Déry érdekében beszél Révaival, de közbenjárása eredménytelen.¹⁷

A népi írókról szóló állásfoglalás – azzal, hogy felkínálta az integrálódás lehetőségét, és nyilvánvalóvá tette annak árát is (önvizsgálat, beismerés, illetve rendszerkonform művek és tevékenységek) – látszólag lezárja az adminisztratív, terrorisztikus korszakot. Az elhárítás, a besúgói rendszer per-

sze tovább dolgozott. 1958 májusában új dossziét nyit a belügy „Harmadikutas” fedőnévvel: „A »népies« írók »harmadikutas« ideológiájának az értelmiségi körökben való nagymértékű elterjedése igen komoly veszélyt jelent [a] proletárdiktatúrák további fejlődésére” – szól az indoklás, megelőlegezve a határozat terminusait. S az ügynökök szállították is az anyagot, többek között Illyésről is.

„Dávid Mátyás” (Antal Gábor) Keresztury Dezsőről jelentve azt írta, hogy Illyéssel „továbbra is borsot kívánnak törni a rendszer orra alá”.¹⁸ A népiek közé beépült ügynököknek – olykor maguk is irodalmárok – kitűnő alkalom volt Tompa Kálmán orvos háromnapos születésnap rendezvénye, ahol „mindenki” ott volt a népi táborból, s részben kívülről is.¹⁹ Az első vacsorán a népiek „vezérkara” vett részt. (Ez egy szűk körű megbeszélés volt, talán presztízsből, talán biztonsági megfontolásból, de mivel a „nagyokon” kívül más nem volt jelen, az ügynökök csak másodkézből származó információkat közölhettek.) Az itt elhangzottakból „Jánosi” azt emeli ki, hogy az irodalom akkori lehetőségeiről, mozgásteréről folytatott vitában két álláspont alakult ki. Illyés ellenezte, hogy műveikkel támogassák a rendszert, míg Németh László, Tamási Áron a publikálás mellett voltak.²⁰ A jelentések – azon túl, hogy az írók közti nézeteltérésekről, veszekedésekről is beszámolnak, mintegy az ellenálló író társadalom divergálódását is jelezve – olyan mondatokat is leírnak, amelyek a táboron belüli eltérő felfogásokat is érzékeltetik. Másrészt felvethető, hogy bizonyos mondatok irányítottak voltak, üzenetek a megfigyelőknek és megbízóiknak. A Féja Gézának tulajdonított Aczél-dicséret ilyennek tekinthető, azzal együtt is, hogy Félját a népiek közül többen nem kedvelték, igazodását károsnak látták.²¹ „Varga” ügynök így interpretálja Féja szavait: „Az Aczéllal való nexust még szorosabbá fogják vonni, meghívják maguk közé még baráti, társadalmi együttlétekre is. Már eddig is nagy haszna volt, a pártot és a rendszert emberi közelbe hozta olyan írók előtt is, akik nem mindenben szimpatizánsok. Az, hogy ma van élő és alkotó irodalom, azt a párt kizárólag Aczélnek köszönheti. [...] ha mindig ilyen emberek jelentették volna a pártot, nem lett volna 1956 októbere.”²² A belügyi szervek nemcsak az üzeneteket vették, hanem komoly figyelmet szenteltek az „ellenforradalmat” éltető szavaknak, kijelentéseknek. Intézkedési tervet készítettek, amelyben szerepel, hogy „figyelmeztetni kell egyeseket (Illyés, Németh, Veres), hogy »nem vezet jóra«, ha nevükkel hasonló megmozdulásokat fedeznek”.²³ Jelenleg nem ismerünk olyan adatokat, hogy Illyésüket hivatalosan figyelmeztették volna, mindenesetre az „Ellenállók” dosszié az ügynöki jelentésekkel és Tompa Kálmán lakásának lehallgatott beszélgetéseivel 1972-ig létezett.

A népiekkel vívott hatalmi játszma után 1958 nyara után a finomabb eszközök érvényesülnek. Ezek közé tartozik, hogy egyes képviselőiket közelebb vonják a formális hatalmi struktúrához (Hazafias Népfront), publicitást biztosítanak, újratárgyalják az életműkiadásokat (Féja, Kodolányi), s deklaratív gesztusokat is tesznek. Már az 1957-es Kossuth-díj Németh Lászlónak, Szabó Lőrincnek ennek a megosztó politikának egyik első kinyilatkoztatása volt. S ebbe a sorba illeszthető Németh László 1959-es, Szovjetunióban tett utazása. Amint a Király-jelentésben olvasható, Németh örült a „felvetődött moszkvai útnak”. (Illyés a Köpeczivel való találkozása során szintén kezdeményezte, hogy mivel kínai irodalmat fordít, szívesen utazna Kínába, ajánlata azonban nem talált visszhangra.) Németh László moszkvai útját a pártközpont azért is találhatta alkalmas eszköznek, mert az az író 1956-os, a forradalom ideje alatt tett nyilatkozatait erősíthette, azaz a forradalomhoz köthető írócsoport tekintélyes tagjával deklarálhatta, hogy a magyar írók nem szovjetellenesek. Németh az Új Magyarország 1956. november 2-i számában jelentette meg *Pártok és egység* című cikkét. Ahogy az *Emelkedő nemzet*, ez is józanságra int, a forradalmi eseményekben újra föltámadni látszó „többpártrendszer veszélyeire” figyelmeztet, s a politikai, gazdasági restaurációra. Mert, mint mondja, Magyarország „szocialista állammá lett”. A forradalomban is megőrzendő szocializmust persze a régi idea, saját szocializmusértelmezése szellemében értelmezi: „De ha a helyzet nem is parancsolná, a magyar nép klasszikus művekben testet öltött vágya is azt diktálja, hogy a szocializmus elvéhez ragaszkodjunk. Nem ismerek olyan magyar író, gondolkozót, aki a szocializmusnak ellensége lett volna. A vita inkább akörül volt, hogy szocializmusunk a külföldi patronok hű másolása legyen-e, vagy az általános elveknek a magyar természethez, gazdasági helyzetéhez idomuló alkalmazása. A vita most eldőlt, eldöntötte a meg nem kérdezett nemzet. De a döntés nem a szocializmus, csak annak tőlünk idegen formája ellen történt.”²⁴ Németh cikkéből az is figyelemre méltó, ahogy a „polgári demokrácia” esetleges restaurációja kapcsán a Szovjetunióról szól: „Ezek a népek [a szocialisták vagy a »szocializmus fele haladók«] kétségkívül elidegenednének tőlünk, ha mi csak látszatra is abba esnénk vissza, amit ők polgári demokráciának neveznek. De ugyanezt kívánja az a tisztelet is,

amit a Szovjetunió népeiben viselkedésünkkel, reméljük, kivívtunk, sőt, úgy hiszem, a Nyugat jobb-jainak a figyelme is, akik e meghökkentő forradalom után mintaadó politikai berendezkedést várnak tőlünk.”²⁵

Németh László 1959. szeptember 14-én utazott egy hónapra a Szovjetunióba.²⁶ Az utazást Leonyid Szergejevics Szoboljev szovjet író kezdeményezte, a Szovjet Írószövetség elnöke. Az útra Király István (és felesége) kísérte az író. (Királynak – noha ő maga cáfolja – valószínűleg fontos szerepe volt az út kitalálásában és lebonyolításában.)²⁷ A moszkvai útról természetesen Király jelentést is írt. Németh László kinti cikkei, nyilatkozatai nem tettek jót sem a népiek még meglévő tartózkodásának, ellenállásának, sem az író presztízsének. Szovjet kérésre cikket írt a *Lityeraternaja Gazeta* 1959. szeptember 29-i számába. A *Két esemény közt* a Szovjetunió eredményeit méltatta, az úrkutatás terén elért elsőségét, a szovjet államban meglévő erőt, kreativitást. Az ekkori szovjet technikai fölényről Németh László magántársaságban is nyilatkozott. Illyés 1959. április 19-i naplójegyzetében is megemlíti Németh „kiselőadását” arról, „hogyan az az állam kerül fölénybe, amelynek állama legteljesebben tudja mozgósítani a társadalma erőit. [...] Ezért fog győzni a Szovjet. Ezért tör félelmetesen előre Kína.”²⁸ A *Két esemény közt* Szovjetuniót dicséző szavai ennek ellenére rosszul hangozhattak az ekkor még a Szovjetunióval békülni nem akaró írók körében,²⁹ s természetesen a hatalom gondoskodott arról, hogy Némethnek a Szovjetunió irányába tett gesztusairól az itthoni közvélemény is értesüljön. Az *Élet és Irodalom*, majd a *Népszabadság* közölte a *Két esemény közt* szövegét, később a *Pohárköszöntő* is. A népieket folyamatosan támadó hetilap a forradalom harmadik évfordulójához közel, 1959. október 25-i számában jelentette meg a Szovjet Írószövetségben Némethék búcsúztatása alkalmából adott fogadáson elmondott pohárköszöntőt.³⁰ A szöveg megfelel a műfajnak és az elvárásoknak is. Személyes, érzelmeket is megmozgató bevezetés után következik a politikai mondanivaló. (A pohárköszöntő, a tósztt elmaradhatatlan és gyakori alkalma az orosz szokásoknak, amikor is a beszélő távlatos, nagy jelentőségű történésekre, eszmékre üríti poharát.) Az, hogy a szöveg első részében megfogalmazódik a mondat, hogy „én az orosz népet már második nemzedéke szeretem”, nem csupán udvarias gesztus, hanem valóság a Tolsztojt, Goncsarovot fordító, a háború éveiben orosz nyelvet az *Anna Kareninából* tanuló személyes-írói történelemből. Ugyanígy az I. világháborús hadifogoly apjának története, aki nemcsak oroszul, hanem a kis népek nyelvén is megtanult. (S a személyes történetben megjelennek az intimitások, gyermekeinek születése, első gyermekének halála – talán valóban a rögtönzés, s talán az alkohol ihletésében.) A szöveg lényege azonban a politikai tartalom, annak direkt megnyilvánulásaival és allúziós áthallásaival. Nem szól az ötvenes évekről, csak utal arra, hogy elhallgattatták: „Tíz évvel később [1949-től] fordító lettem, s egy polcnyi orosz és szovjet könyv fordításában értékesítettem ifjan szerzett nyelvismeretemet. Magam akkoriban írtam legérettebb munkáimat, és ezt az új foglalkozást robotnak is tekinthettem, mely íróságomban megcsonkít.”³¹ S hasonlóképpen, némiképp metaforikusan szól a forradalomról is, belefoglalva saját akkori világlátását, magatartását: „Aztán bekövetkezett a szerencsétlenség, amelyet már az első percben vigyázatlanságból (s számos véletlen körülmény összejátszásából) eredő robbanásnak neveztem. Az előző években sok olyasmi történt, másokkal s velem is, amit másnak, mint méltatlanságnak, nem tudtam érezni, mindezt azonban sosem írtam sem a szocializmus, sem az orosz nép rovására. Akkor nem vettem észre, mások állapították meg utólag, hogy a kritikus napokban írt cikkeim az egyetlenek, melyek a polgári demokrácia visszaállítása ellen küzdtek.”³² Németh szövegének leginkább ezt a mondatát övezte itthon felháborodás s a forradalom elárulásának vádja. Persze feltehető a kérdés: elhagyható lett volna az események felidézése, s lehetett volna nyíltabban beszélni? Nyilvánvalóan nem. Nemcsak a szöveg, a történeti áttekintés logikája hívta be 1956-ot, októbert, hanem az adott szituációból és a politikából következő elvárás. „Szerencsétlenségről” szól Németh, s nem a szovjet és magyar politikai elvárás szerinti megfogalmazással él, amely ellenforradalomról beszél, azaz egy kevésbé taktikusan megválasztott eufemizmust használ. (1989-ig a már felbomló Kádár-rendszerben is leginkább a „sajnálatos októberi események” ugyancsak eufemisztikus körülírása helyettesítette a „forradalom” megnevezést, s majd csak a rendszerváltás hajnalán vált politikailag elfogadottá a „népfelkelés” terminus.) A *Pohárköszöntő* igyekszik a műfaji elvárásnak a zárlatban is megfelelni, amikor a két nép együttműködésére s abban az értelmiség felelősségére figyelmeztet. Ezt a gondolatot persze nem az alkalom szülte, nem pusztán politikai frázis, hanem a szöveg korábbi részeiben is megjelenő utalás (a kelet-európai népek együttműködéséről vallott „tejtéstvériség” gondolata) aktualizálása: „Csak azokra

a néma kapcsolatokra akartam figyelmeztetni Önöket, amelyekre a magyar értelmiség történelmileg tán nehézkes mozgású, de művelt és becsületes felében számíthatnak. Ha e néma fonalakról tudnak, a két nép közt szívósabb köteléket sodorhatnak, mint a csillogókból, amelyek a kritikus napokban oly könnyen szakadnak el.”³³

Az utazást s az ott született cikkeket Németh hazaérte után hatalmas kampány kísérte. A Népszabadságban egy „olvasói levél” alig burkoltan cinizmussal, árulással vádolta.³⁴ Íróársai közül csak Veres Péter tud jó szót mondani, hogy az írás „a magyarság érdekében való”.³⁵ A belügy arról is értesült besúgói révén, hogy az irodalmi közvéleményben erős érzelmi reakciókat váltott ki az író utazása és főleg nyilatkozata. Különösen a fiatal írók (Hernádi Gyula, Sántha Ferenc) fogalmaztak kritikusan, hogy Németh „túlságosan messzire ment az engedményekben”. A Püski házaspárra ráállított ügynökök közül többen is jelentették a könyvkiadó véleményét, miszerint aki gyáva, az hallgasson. Az író névtelen, gyalázkodó leveleket kapott, s állítólag összetépvé juttatta el valaki *A minőség forradalma* egy példányát. A belügy konstataulta, hogy érzékelhető zavart okozott Németh „levélasztása”.³⁶ Illyés további hallgatásához, passzivitásához hozzájárulhatott Németh László története is, ahogy a szellem embere besétált egy nyilvánvaló csapdába.

1958 utolsó időszakában felvetődik az Írószövetség újjáalakulása is mint a hatalom megszilárdításának utolsó fázisa (amit aztán követnek az 1960. április 1-jei amnesziák). Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. december 16-i ülésén tárgyalja *Az irodalompolitika alakulása 1945-től napjainkig* című előterjesztést.³⁷ Az ülésről készített szó szerinti jegyzőkönyv hűen érzékelteti a KB-ban meglevő konfrontatív irányokat, a keményvonalasok és a pragmatikusok nézetkülönbségeit, másrészt az egyes politikusok műveltségét, illetve műveletlenségét. Figyelemre méltó Kádár János szövege. Kádár – akit a művészetek nem igazán érdekeltek, legfeljebb a filmek, amiket kikapcsolódásként nézett Aczél és mások társaságában³⁸ – az irodalmat is az aktuálpolitika aspektusából és pragmatizmusából értékeli, különösen az egyes alkotókat. Az előterjesztésben szerepel, hogy az 1945 utáni irodalmi csoportok között „az úgynevezett »népi« írók csoportja volt az egyik legjelentősebb”. Kádár ezt elutasította: „Nem igaz, hogy a népi írók csoport volt a legjelentősebb. A legjelentősebb az a csoport volt, ami itt nem is szerepel: a szocializmus eszményétől ihletett kommunista csoport, még akkor, ha 5 ilyen író volt. Ez a legjelentősebb, mert a haladást képviselte.”³⁹ Kádár nem részletezi, kikre gondol, ugyanakkor hozzászólásaiban nagyon negatív értékelést ad a Moszkvából hazatért kommunista írókról, Gergely Sándorról, Illés Béláról és főleg Hidas Antalról. Illés Béláról azt mondja, „nyomorultul viselkedett 1956 végén”.⁴⁰ Kádár nem Illés színvonalatlan írói munkásságát bírálta, hanem személyes unszimpatáiját fejezte ki. Amint Hidas Antallal szemben is.⁴¹ A pártfőtitkár pragmatizmusa leginkább azokban a mondataiban mutatkozik meg, amely a „marxista szemléletű íróokról” szól, vagy amikor a sablonos szocialista realizmussal szemben az élet nem sablonos ábrázolását tartja fontosnak. Ugyanakkor szemléleti korlátjait jól mutatja az Illyéssel kapcsolatos megjegyzése: „Illyés 2 megjelent műve [az előterjesztés az *Ozorai példát* »maradandó műnek« tartja] jelenti, hogy volt lehetősége, hogy támogassa a szocializmust, persze inkább ilyen népfrent alapon. Érhet el eredményt nem szocialista, hanem népfrent alapon álló író is.”⁴²

Az Írószövetség újjáalakításával kapcsolatban hosszas előkészítő munka zajlott az irányítás alsóbb szintjén is. Köpeczi Béla 1959. január 19-i feljegyzése azt taglalja, ki lehet az Írószövetség tagja. Felveti, hogy akik nem fogadják el a szocialista realizmust, vagy elutasítják a pártirányítást, lehetnek-e tagok. Külön említi Weöres Sándort („aki közismert apolitikus”) és Illyést, „aki a pártirányítást az irodalomban nem fogadja el”.⁴³ Egy másik anyag rögzíti, hogy kik azok, akik „szakmai szempontból kifogásolhatók”. Külön csoportba kerültek a népi írók, Illyés nincs közöttük.⁴⁴ Az Orbán László nevével jegyzett előterjesztés az alapelveket és a neveket is rögzíti: „Az Írószövetség magját a kommunista írók képezzék. Ugyanakkor az Írószövetségnek egyesíteni kell magában azokat a művésziileg kiemelkedő írókat is, akiknek ma még kisebb-nagyobb fenntartásaik vannak a párt politikájával kapcsolatban, de a szocialista építés alapvető célkitűzéseit elfogadják.” A szöveg a „politikai magatartás és az írói rang együttes mérlegelését” nevezi meg a tagok megválasztásának alapelveként. Felsorolja, kiket akar a hatalom meghívni a közgyűlésre, és kiket nem. A népiekkel kezdi. A javaslatok: Veres Péter, Szabó Pál, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron.⁴⁵

A hatalmi struktúrában az MSZMP Politikai Bizottság mondta ki a döntő szót, személyesen Kádár János. Az 1959. április 1-jei ülés tárgyalta az előterjesztést: *Javaslat az Írószövetség újjászervezésére*. Az előterjesztő Orbán László az újjászervezéssel kapcsolatos személyi kérdések között

kitért Illyésre is: „Külön meg szeretném jegyezni Illyés Gyula problémáját. Erről is beszélgettünk egymás között. Ő a népi írók közül az, aki egyelőre a legkisebb hajlandóságot mutatja az együttműködésre. Hallgat – bár most ír egy színdarabot –, eddig ő volt az egyedüli, aki önálló művet tulajdonképp az ellenforradalom óta nem publikált. Azt halljuk, hogy visszatartani igyekszik az embereket. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy azért az ő országon belüli és kívül lévő jelentős rangja indokolja, hogy ne hagyjuk ki a tagok sorából.”⁴⁶ Kádár hosszú hozzászólása itt is praktikus és politikai szempontokat sorol. Az Írószövetség újjászervezéséhez több feltételt is említ: „Van súlyos ellentmondás: megalakul az Írószövetség, vannak tagjai, de van még 50-60 író, akiket rajtuk kívül szintén íróknak nevezhetünk. Furcsa Írószövetség az, ahol az írók egyik fele bent van, másik fele kint van. [...] aki megérdemli a nevet, hogy író, annak tagnak kell lenni.”⁴⁷ Kádár pragmatizmusa nyilván a legitimációhoz szükséges minél nagyobb egység felmutatására irányul. Ezért megengedő Orbán Illyéssel (s nemcsak írói rangja miatt), ezért tartja Kádár elnézendőnek, hogy Sinka „régén írt egy nyilas verset”. Ezt a sajátos kompromisszumokra épülő politikát az is jelzi, ahogy beszél Kádár a kommunista írókról s egyes, a hatalmat kiszolgáló személyekről. A kommunista írók közötti „rendcsinálás” legfőbb oka a belső rivalizálás, pozícióharc: „Ezen a téren a párt nem engedheti meg, hogy a kommunista írók egymást marják, s közben az ellenség a fejünkre nőjön előbb az irodalom berkeiben, később másutt is.”⁴⁸ A megnevezett kommunista írók a „kipróbált”, régi nemzedék képviselői (Illés Béla, Gergely Sándor, Bölöni György). Kádár ellenszenvé praktikus megfontolásra épül most is. Bölöni Györgyöt, az Élet és Irodalom vonalas főszerkesztőjét mindenki rühelli: „Nem szidják annyit sem Orbánt, sem Aczélt, sem bennünket, mint az öreg.”⁴⁹ Az pedig, hogy a Szovjetunióból hazatért kommunista írókat mérhetetlenül utálja és ki akarja szorítani, az hatalmi kérdés, hisz ők egyben a régi vezetés reprezentánsai is: „A pártfegyelemhez az is hozzátartozik, hogy a Szovjetunióban élvezett monopolhelyzetet is le fogjuk rombolni. [...] A magyar irodalomban nagy kárt okoz a pártnak, hogy a Szovjetunióban levő könyvkiadást kisajátítják a magyar emigránsok. [...] 19 éven keresztül az történt, hogy a Szovjetunióban magyar irodalmi termék csak úgy jelenhetett meg, ha az írónak ismerősei voltak a kiadók között.”⁵⁰

A hatalomnak szüksége volt az Írószövetséghez a népi írókra, elsősorban Illyésre és Németh Lászlóra. Jól mutatja, hogy az előkészítést kivették az Irodalmi Tanács hatásköréből – azt Illyésék 1957-ben negligálták –, és egy 64 tagú előkészítő bizottságot hoztak létre. Ennek vezetője persze az a Mesterházi Lajos volt, akit nemcsak politikai vonalassága, de a népiek iránti ellenszenvé is jellemezte.⁵¹ Illyés és Németh László vonakodott, hogy nevüket adják-e a nyilvánvalóan hatalmi irányelveket követő szövetséghez, de végül Illyés nem került be sem az előkészítő bizottságba, sem az írószövetségi választmányba. 1959. május 20-i naplójegyzeteiben olvasható: „K. főleg engem támadott a »hallgatás«-ért, illetve a külföldi lapok cikkeivel kapcsolatosan.

Ő – Karinthy – megkérdezte a Szövetség titkárkisasszonyát, hogy én miért nem vagyok a hatvantagú bizottságban.

– Illyés elvtársat úgy tekintjük, hogy most már Illyés elvtársnak kell lépést tennie felénk.

A beszélgetés aztán inkább rábeszélésféle lett. Hogy közöljek legalább verseket.

Csak elmenetelük után jut eszembe, miért is nincs rá most voltaképpen gusztusom.

Ezek után szolgálalkúság volna.”⁵²

Az előkészítő bizottság ülése persze formalitás volt, hisz a tagok névsorát a Politikai Bizottság hagyta jóvá. Az 1959. június 30-i ülésén Kádár kijelentette, hogy a „választmány rendben van, én egy nevet kifogásolok”. Tamási Áront, a *Gond és hitvallás* miatt. Kádár érvelése: „Mégis ez az ember írta a »Gond és hitvallás«-t. Azokat a csepeli munkásokat, akik ezt terjesztették, börtönbe zárták, ő maga még ki sem nyögte, hogy megbánta, mégis választmányi tag lesz?” Kádár Tamási felvételét ahhoz kötötte, hogy „bánja meg” a forradalom nevezetes dokumentumát. Ehhez fűzte hozzá Aczél György: „A »Gond és hitvallás«-t négyen írták. Egy szépséghibája van a dolognak. Tamási már dadogott valamit, viszont Illyés semmit, pedig még rosszabb szerepe van.”⁵³ Hogy mit értett Aczél a „még rosszabbon”, nem tudni, de feltehetően – különösképp a már „dadogó”, azaz több írásában is kompromisszumokra kész Tamásival ellentétben – Illyés szembenállására utalt, amit hallgatása jelez. Még 1959 nyarán is.

Illyés sajátos helyzetét és személye körüli taktikai játszmákat illetően idézünk két véleményt annak illusztrálására, hogy miért nem vették be az előkészítő bizottságba, illetve hogyan próbálta a hatalom kezelni azt a maga számára állított kelepécét, hogy szüksége lett volna legitimációjához

a legtekintélyesebbnek tartott íróra, ám épp vele akarta erejét megmutatni, a legtekintélyesebbel. Az 1958. július 25-i KB-ülésem és kirohanás hangzott Illyés ellen: „Illyés Gyuláról is sokkal bővebben lehetett volna nyilatkozni, hogyha mi nem építeni akartunk volna, hanem mi súlyosabban akarnánk felelősségre vonni a mostani állapotokért. Illyéssel szemben is – Kállai elvtárs a koronatanú – fel lehetett volna említeni József Attilával kapcsolatos dolgait, vagy pedig akkor, amikor a párt a maga népfrontpolitikáját vitte a fasizmus ellen, éppen akkor tette ő az asztalra a »Csizma az asztalon« c. művét stb. Bőven vannak adataink [...] mégis, úgy hiszem, ez a hangnem helyes volt, nem kellett jobban kiélezni a dolgokat, de hogyha a harc jobban kiélesedik, akkor még vannak tartalékaink.”⁵⁴ Köpeczi Béla az *Élet és Irodalom* 1959. február 13-i számában a népiekkel kapcsolatos „elvi” álláspontot így magyarázza: „A »népi« írókkal határozott és nyílt ideológiai vitát folytattunk, írásaikat viszont megjelentettük. Szabó Pál, Kodolányi János, Féja Géza új könyvekkel jelentkeztek, Németh Lászlónak, Tamási Áronnak régebbi műveit, Illyés Gyula kínai műfordításait adtuk ki. 1959-ben már Németh László, Tamási Áron, Veres Péter új művekkel lépnek az olvasóközönség elé. Sokan nem értik: hogyha szemben állunk a népi írók bizonyos nézeteivel, miért adjuk ki írásaikat. Ez új módszer művelődéspolitikánkban, és az egyetlen helyes módszer; csak ilyen légkörben biztosíthatjuk a vitákban a mi világnézetünk fölényét. A »népi« íróktól és másoktól természetesen olyan műveket adunk ki, amelyek – ha vitathatók is – nem támadják a népi demokráciát, nem veszélyeztetik népünk jelenét és jövőjét. Ez egyébként minden kiadás alapvető kritériuma.”⁵⁵ Köpeczi – már a népi írókról szóló állásfoglalás után, azaz a népiek nyílt színi megtámadása és némelyek kompromisszuma tudatában és birtokában – jóval engedékenyebb hangot üt meg, különösen ha a „volt párttag írók” megítélésével vetjük össze.⁵⁶ A felsorolásból is kitetszik, hogy csak Illyés nem publikált eredeti szöveget, hisz ebben az időszakban (1957–1959) csak fordításkötete jelent meg (*Kínai szelence*).

Az Írószövetséget előkészítő testület értekezleteit Mesterházi Lajos vezette. Az üléseken – ahol a népieket csak Veres Péter képviselte – többször szóba kerültek a népi írók. Noha deklarálta Mesterházi szövege, hogy írói működést bárki kifejthet, a mozgásteret azonban pontosan megadta az elvi-ideológiai struktúra határaival: „Magyarországon eldőlt, hogy a szocializmus útját választotta, végig fogja járni, és tisztában kell lenni azzal, hogy a kommunizmus útján halad” – igazította el azokat, akik esetleg másféle, netán a harmadikutas szocializmus gondolatát melengették. Ezért tehát „aki józanul gondolkodik a nemzet sorsáról, ebből kell kiindulnia. Az írószövetség szocialista irodalmat készít elő, szocialista elv fog uralkodni. Semmi más elv nem lesz mérvadó.”⁵⁷ Többször is szóba került Németh László, de kevésbé állt a támadások közepette, mint társai. Különösen ha Illyéssel vetjük össze. Mesterházi kijelentette, hogy az „alapító tagságuk kérdésében” Némethnek és Illyésnek maguknak kell döntenie. Illyésről így nyilatkozott: „Illyés Gyula a harmincas évek klasszikussá váló írója, de az '50-es években nem alkot jelentőset, kimagaslót.” Később azonban részben korrigálta véleményét, amikor azt mondta, hogy a „Puszták népe s drámái igen jelentősek, októberi ellenforradalmi szereplése ellenére is”.⁵⁸

Az Írószövetség újjáalakuló közgyűlését 1959. szeptember 25-re hívták össze. A 110 fős tag-ságban hét népi író volt: Darvas József, Illyés Gyula, Juhász Géza, Németh László, Szabó Pál, Tamási Áron, Veres Péter. Az ülésen nem vett részt Németh László (a Szovjetunióban volt), és Illyés sem. Betegsége hivatkozva kimentette magát. A hatalmat Kállai Gyula és Benke Valéria (művelődésügyi miniszter) testesítette meg. Az elnöknek megtett Darvas József mondta a megnyitó beszédet, a maga opportunista szemléletéből következő, a hatalomnak is tetsző népi bírálatokat is megfogalmazva. (Igaz, szóvá tette az *Állásfoglalás* tévedéseit, leegyszerűsítéseit is.) A beszédek közül kirívó volt Kállai Gyula durva felszólalása. Szövegéből csak az Illyés elleni kirohanásait idézzük: „Ha egyes írók még magukba zárkoznak – ez elsősorban nekik kellemetlen és nem nekünk. Ha az olyan írók, mint Illyés Gyula meg Benjámín László, nem értik vagy nem akarják megérteni a kort, amelyben élnek, s amelyet régebben értettek, ez csak az ő írói tragédiájuk lehet. Lehetséges, hogy a magyar irodalom egy színfolttal szegényebb lesz, de ettől még a Magyar Népköztársaság él és virul. [...] Ezek a versek [a Magvető Kiadónak beküldött 120 vers] arról tanúskodnak, hogy írójuk, aki az ellenforradalom idején letette a maga obulusát – és mint ismeretes, nem mellettünk –, a közben eltelt idő alatt semmit sem tanult, semmit sem okulva ma is ott tart, ahol három évvel ezelőtt, és a magáéhoz hasonló magatartásra buzdít másokat is. [...] Azt a felháborodást, amit ezek a versei keltenének, azt hiszem, ő nehezen tudná elviselni. Ha viszont Illyésben van még annyi erkölcsi erő és bátorság, hogy erről az útról letérjen, akkor később ő maga szegyenkezne amiatt, hogy valaha is ilyen műveket

adott ki. E versek – ismétlem – arról tanúskodnak, hogy költőjük továbbra is azon az úton van, amelyről csak visszafordulni lehet, de megállni rajta nem lehet. Aki pedig nem fordul vissza, újra eljut az ellenforradalmi erőkhöz. Ez ennek a költészetnek a perspektívája, amit ez a 120 vers képvisel. Illyés gyakran hangoztatja, hogy nem is tud arról, mit mondanak róla Nyugaton az imperializmus ügynökei. Ez azonban, azt hiszem, nem védekezés, és a helyzeten semmit sem változtat. Nem változtat azon, hogy ő azok potenciális szövetségese. Illyés háta mögött akkor is a reakciós erők ólálkodnak, ha ő történetesen nem hajlandó hátranézni. Az elvi engedményekkel tehát, tisztelt elvtársak, nem segíthetünk, hanem árthatunk az ilyen válságban lévő íróknak és költőknek is.”⁵⁹

A hatalmi politika kiszámított gátlástalanságait jelzi, hogy Kállai Illyést támadó mondatai hiányoznak a Kortársban megjelent szövegből, vigyázva az irodalmi közvéleményt is tájékoztató lapban a látszategységre.⁶⁰ 1959 őszére már megszilárdultak a hatalmi pozíciók, a dogmatikus Kállai – s miniszerként a hatalom szószólója – azonban szükségesnek tartotta még mindig a félelem fenntartását. A legdurvábban Illyést fenyegette, de a többiek sem várhattak semmi jót ettől az állásponttól: „Őszintén szólva, mi már szeretnénk elfelejteni, hogy van népi írócsoport.”⁶¹ Az íróknak nem lehettek illúzióik, az Írószövetség súlytalanná vált. Kállai világossá tette az alapszabályzatban is lefektetett irányelvet, hogy az írók nem játszhatnak politikai szerepet, nem hozhatnak létre csoportosulásokat, s ahogy Darvas fogalmazta, „személyessé” vált az írói munka. Kállai szövegéből érzékelhető a politika folyamatos egyensúlyozgató mozgása és egyben elvi bizonytalansága is. A közgyűlés arra is alkalom volt, hogy a hatalom világossá tegye a népi írók csoportosulásának felszámolását. A miniszter beszéde tele van frázisokkal, ugyanakkor a legtöbbször emlegetve, politikai szövegekbe is burkolt fenyegetésekkel a népieket illeti: „A népre hivatkozva felléptek a párt ellen. A népre való hivatkozás a párttal szemben még az ellenforradalom előtt sem volt helyes, amikor a párt politikájának hibái miatt kétségkívül voltak ellentétek a pártvezetés és a néptömegek között. Nem volt helyes azért, mert a munkásosztály és a parasztság alapvető tömegei akkor is a párt mögött álltak, és a párt politikája alapján mégis a nép érdekeit fejezte ki. Még inkább helytelen ez ma, amikor az ellenforradalom leveréséért, majd a szocializmus építésének meggyorsításáért folytatott harcban a nép és a párt újból egybe forrt, és a párt a legszélesebb tömegek vezetője lett. Ma senki sem nevezheti magát népi írónak, ha a párt nélkül, vagy még inkább a párt ellenére óhajt a nép érdekében vagy a nép nevében fellépni. Az ilyen fellépés eleve kudarcra van ítélve. Pártunk politikai vezető szerepe mélyen behatolt népünk tudatába, az egyszerű emberek milliói követik a pártot, és az élet által felvetett nagy és kis kérdésekre egyaránt tőle kérnek és várnak választ.”⁶²

A publikációktól elzárkózó Illyés nem mutatkozik meg az irodalmi nyilvánosságban, mert az irodalompolitika csak a nyilvános megtérés, a kultikus önbírálat mea culpáját várja és fogadja el tőle. Erre a hatalomnak még szüksége van. Egyrészt saját legitimitációjához, másrészt ellenfeleinek – elsősorban a népieknek – a teljes vereségtudatához, annak deklarációjához, illetve az Írószövetség balosai elégedetlenkedéseinek leszereléséhez. Illyés hallgat, de dolgozik. Készül a *Malom a Séd-en* bemutatójára, amint ez naplójegyzetéből követhető. 1959. április 7-i bejegyzés szerint Major Tamással és Benedek Andrással folytat „eszmecserét” a darabról, majd két nap múlva Révai József villájában beszélgetnek, értelmezve a szereplőket. Itt is felmerül a „visszatérése”. Révai: „Megtisztelsz bennünket a kegygyel, hogy kiállsz.” Illyés válasza: „Eddig is publikáltam volna. Nem rajtam múlt.” Illyés azzal hárítja el a választ, hogy hallgatása „a helyzeten” múlt.⁶³ A darabot azonban nem mutatják be. Illyés Major Tamás Népszabadságnak adott nyilatkozatából értesül, hogy a *Malom a Séd-en* nincs a színház repertoárján.⁶⁴

1956-ban jelent meg utoljára verseskötete (*Kézfogások*). A Kállai Gyula által említett 120 vers, ami a Magvető szerkesztőinél volt, az új, tervezett kötet anyaga. A versekről a belügy is értesül. „Mosolygó” ügynök (Bohó Róbert '56-os elítéltnek a felesége) eljuttatja azt a műbőrbe kötött versgyűjteményt, amelyet Illyés Sárközi Mártának ajándékozott.⁶⁵ A költőnek persze nem lehettek illúziói, Kállai szövegéből következtethetett tervezett kötetének sorsára is. Illyés ekkori helyzetét jól érzékeltetik naplóbejegyzései. 1959. december 24-én Hidas Antaléknál vendégeskedtek. Hidas és felesége közvetíteni próbáltak.⁶⁶ Illyés szövege reflektál az Írószövetségben elhangzottakra és helyzetre, ellehetetlenítésére:

„Csupa jóakarát Ágnes is, Hidas is. De szó szerint azt mondják – meggyőzősemül –, amit legkomiszabb ellenfelem mondhat.

Én okozom az irodalom görcsét. Én vagyok felelős tehát nemcsak az egész szellemi süllyedtség miatt, hanem a fiatalok megrekedtsége, az egész ország boldogtalansága miatt.

– De hisz még az sem igaz, hogy hallgatok. Csak ebben az évben egy drámát és egy verseskötetet adtam át közlésre.

– De egy sor sem volt benne, ami mellettünk szólt!

(– És a többiében volt? Azt miért nem tették nevetségessé az Írószövetség alakulásán? Azért is én felelek?)

– Miért nem ment el oda?

– Hogy szembekapjam, amit rám szántak?⁶⁷

1960. január 10-i feljegyzésében ír Gosztonyi János darabjáról (*Tiszta szívvel*), amit hónapok óta játszott már a Jókai Színház. A főhős József Attila, s az álnok barát ő, a hűtlen kedves, Flóra: „Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocskok ebben az országban. Úgy van. De már versenytársa vagyok, s elszorul a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni. Mert én nem bírom.”⁶⁸

Illyés naplófeljegyzéséből is érzékelhető, költőként s emberként is nehezen éli meg izolációját. Miközben társai látványos vagy kevésbé látványos gesztusokat tettek a hatalomnak, ő maga besorult az ellenállással egyenértékű hallgatás pozíciójába. A szellemi tehetetlenség, a magány depressziója a bejegyzések vissza-visszatérő motívuma. Néhány idézet annak érzékeltetésére, hogy az alkotó, a szellem embere hogyan próbál öngazolást találni a szellemtelen korral való konfliktusára, hogyan próbál magyarázatot, párhuzamot találni a történelmi korokban, önmaga megerősítésére. 1959. április 27-i bejegyzésében reflektál a külső történésekre:

„Földült lelkület, hideg nap.

Püski telefonál, hogy délután Szabó Pál beszámol az Irodalmi Tanácstól kapott közlendőkről. Képtelenség, hogy emberek közé menjek. A Shakespeare-ünnepre sem. Sötétség, fagy, de szinte tapinthatóan a szívben.”⁶⁹

De olvashatunk közvetlen reflexiót is korára vonatkozóan, annak erkölcsi mibenlétére: „Ahol mindenki kurva – legyen hát bár föltűnésvágyból hű.

Talán alapjában nem is vagyok tisztességes. S csak azért adok példát a tisztességből, hogy tisztességesek közt élhessek kedvemre, én, az alapjában tisztességtelen.”⁷⁰ Ez a „feltűnésvágy” persze nemcsak benső szükség, annak önmegmutatása, sokkal inkább kényszer. S közben a hatalom is tesz csábító gesztusokat. 1959. december 6-i bejegyzés: „Eszendők óta az első premieren, Hubay Miklósén, a Bartók-teremben. Az egész irodalom meghízott és megöregedett. [– – –]

A szünetben a folyosón csak azzal beszélek, aki maga kezdeményezi a beszélgetést. Az üldözéti rögeszme szinte kellemes mármorként kereng bennem. (Kádár János tegnapelőtt, a kongresszusi záróbeszédében is megemlékezett félreismerhetetlenül rólam, bár tréfába burkolva ezúttal a kritikáját.) Odáig vagyok, hogy már nemcsak nem köszönök elsőnek, de köszönést is alig fogadok – nem tukmálom magam, nem kompromittálok a közeledésemmel senkit. Amit méltán ítélné más gőgnek, fennhéjázásnak.”⁷¹

Az év végén Dobozy Imre ajánlatára látogatást tesz szülőföldjén. Amint az az Írószövetség munkájáról szóló hivatalos feljegyzésből kitűnik, Dobozy mint az Írószövetség főtítkára azért hívta Illyést, hogy a megváltozott életről, a termelőségkezelésekről szerezzen tapasztalatokat, s majd ezekről írjon nyilvánvalóan pozitív hangvételű beszámolókat, a visszatérés penitenciájaként. Mint a feljegyzés szövege is írja, „az Írószövetségnek elvi engedmények nélkül segítenie kell az ellenforradalom idején hibákat és bűnöket elkövetett jelentős írókat abban, hogy visszakerüljenek a magyar irodalmi életbe”. Ennek a „segítségnek” a realizálódását így rögzíti a feljegyzés: „Ezen a téren történetek kezdeményezések. Ilyen például, hogy Illyés Gyula az Írószövetség főtítkárával, Dobozy Imre elvtárral együtt t.sz.-látogatáson volt Bonyhádon, és megígérte, hogy az ottani benyomásait riport formájában leírja, és ez az első lépés lesz ahhoz, hogy az ellenforradalom után pozitív formában megnyilatkozzon. Dobozy elvtárs közlése szerint Illyés Gyula beszélgetett a t.sz. tagjaival, pártfunkcionáriusokkal, és azok a beszélgetések nagy hatással voltak rá.”⁷² A Bonyhádon és környékén tett látogatás a *Naplófeljegyzésekben* is megjelenik. Figyelemre érdemes az 1945-tel vont párhuzam, amikor Illyés a Parasztpárt befolyásos vezetőjeként és a földosztó bizottság képviselőjeként ment vissza szülőföldjére: „Csaknem minden érzésem akkor kételemű volt. Azok közé tartoztam, akik azt hitték – a romba dőlt városok és falvak, a nemzeti vérvesztés hatása alatt –, hogy mindennek a helyrehozását mi nem érhetjük meg, ez csak több emberöltő műve lehet, ha lehet. Ugyanakkor soha

nem élt bennem oly konokan a hit, hogy a társadalmi életet a nagy tömegek akarata szerint kell újjászervezni, a szocialista tanok és tapasztalatok nyomán. A romvilágra vigaszt ígérve állt rá eszméim álomvilága. A reformerek egyik nagy gondja, hogy a régi rend hogyan takaríttassék el, mintha nem lett volna gond többé. Az a rend magát robbantotta föl, s én egy hamis hasonlat hatása alatt magam is azt hittem, ösztöneit sem sarjaszthatja újjá.”⁷³ Az akkori és mostani gondolkodásról, annak differenciálódásáról vall az idézett szöveg mondata a társadalmi újjászervezés vonatkozásában. A „szocialista tanok és a tapasztalások érvényessége” ugyanis kétértelmű. A mondatból hiányzik a korra vonatkozó ráutalás, azaz a kijelentés olvasható éppenséggel annak beleértelmezésével („mint akkor”), de olvasható a „szocialista tanok és tapasztalások” megkérdőjeleződéseként is, különösen a „társadalom újjászerveződése” során elkövetett „tapasztalatokat” tekintve. Az ekkori bejegyzésben szó van saját állapotáról, „ügyéről” is: „(A kocsihoz szóba kerül az én »ügyem«. – »Jönnek-mennek az államtitkárok, de én Babitsnak és Petőfinek felelek!« Idegkitörés. Fegyelmet, hogy ne sírógörcs. Fáradtság. [?] Na, de itthon – mindez kijön. »Kiborulás.« Jó kifejezés. Négy darab olyan altatóból, amiből máskor egy is mindent megold.)”⁷⁴

1960. január 12-én Kádárhoz fordul. Levelét áthatja az öntudat, munkáiról beszél, amelyek nem jelenhetnek meg, s megszólal a „nép fia” is: „Értésülést nyertem, hogy mivel ezt a »hallgatást« külföldi lapok rosszhiszeműen kihasználják, helyes volna ez ellen nyilatkozatot tennem. [...] Felmerült ellenben az a vélemény, hogy ne nyilatkozatot, hanem riportsorozatot írjak, majd, hogy ezt nem, hanem verseim elé előszót. Aztán megint más véleményt kaptam. A sok vélemény között az enyém az volt: jelenjenek meg új verseim, ha csak ötszáz példányban is. [...] Levelem igazi célja mégsem az, hogy támogatást erre kérjek, hanem a *tisztességem* megóvása foglalkoztat. Egy csaknem hatvanéves írónak szégyen volna, ha a múltját ő maga ábrázolná. [...] Nem szeretném, hogy most, amikor a tehetetlenség fenyeget, nézzen bárki is a nép ellenségének engem, aki – bárhogy forgassuk – mégiscsak a nép fiaként, egy pusztai kovácsházból indulva szólaltam meg, s véltem egy életen át a nép hasznára lenni.”⁷⁵ A levél nem ért célba, de nem is érhetett. Egyrészt túl öntudatos. Az írója tisztességét akarja megvédeni, miközben a hatalom fő célja épp e tisztesség rombolása, a szemben álló fél hitelességének erodálása. Másrészt nem a visszatérésnek azt a módját választaná Illyés, amit tanácsoltak neki:⁷⁶ költő lévén verseket akar publikálni, nem pedig deklaratív politikai nyilatkozatot. A hatalom még nem érzi eléggé megtörtnek Illyést, még nem látja céljának elérését. Ez olvasható ki Kádár válaszában néhány mondatából. Nem így kell tisztázni magát, s a hatalomnak tetsző állásfoglalást vár: „A személyed s munkásságod kapcsán kialakult nézeteket és az ezek között lehetséges félreértéseket tisztázni leveledben nem sikerült. Az ilyen módon szerintem nem is lehetséges. Jólesett olvasnom és örömmel üdvözölöm azt a leveledben határozottan kifejezett szándékot, hogy az ország, a magyar nép, a magyar népi demokrácia, a szocializmus javára, hasznára kívánsz lenni. [...] Megjegyzem, meggyőződésem szerint ez döntően rajtad magadon múlik.”⁷⁷

A „hallgató” Illyés majd az Ország-Világ című lapnak adott interjúban szólal meg. Nem a Népszabadságban, a Kortársban vagy az Élet és Irodalomban, hanem egy politikailag jelentéktelen hetilapban. A szöveg Illyés jóváhagyásával jelent meg, jóllehet bizonyos részeit nyilván nem ő mondotta. A hallgatását cáfoló, a munkáiról beszámoló rész megismétli a Kádárnak írott levél tartalmát. A riporter szóvá teszi, hogy a nyugati sajtó a hallgatást a rendszerrel való szembenállásként értelmezi. A riport szerint így válaszolt Illyés: „Az én véleményem, hogy e magyarizációk közül nem egy olyan denunciaciónak hatott, amit korlátoltsága se ment. Nem állok szemben a rendszerrel, s nemcsak azért, mert ez a hazánk törvényeivel való szembenállást is jelentené. Magyarországot a kommunista párt vezeti a szocializmus felé. Szocialista vagyok – ezt műveim bizonyítják. Mióta tolat vettem a kezembe, gondom s törekvésem, hogy közösségi – népet szolgáló – irodalom munkása legyek. Ilyen műveket teremteni nem henyé feladat. Minden célo, hogy legközelebbi közösségünknek, a magyar népnek emelkedését segítsem, szoros egyetértésben s együttműködésben kommunista íróbarátaimmal, akikkel különben soha nem volt s ma sincs semmi félreértésem. Mint annyióknak, nekem is a munkásmozgalom volt jellemformáló felső iskolám.”⁷⁸ Az, hogy szocialistának vallja magát, s a munkásmozgalom alakította világvégét, művei, nyilatkozatai is tanúsítják. Ami pedig a kommunista pártot és a kommunista írókkal való „szoros egyetértést” illeti, nyilván ezek a mondatok voltak a megjelenés feltételei, még ha a kommunista írók közül többen valóban baráti viszonyban voltak. A forradalomban és azt követő megtorlás idején a népiek és a „volt kommunista” írók (ahogy az a perek anyagában is olvasható) egymásra találtak. A nyilatkozatban megjelenik

az önkritika is mint megkövetelt kritérium. Illyés elismeri, hogy műveiben volt a „pesszimizmusnak nyoma”. S idézi önmagát, hogy eszmélése óta a magyar népet „gyökérzetében halálosan megtámadott, romló s veszendő együttesnek éreztem”. Illyés tulajdonképp a népi–urbánus vitában írott cikkeire utal, meghagyva az áthallás lehetőségét korára is, hogy kik támadták/támadják „gyökérzetében” a magyarságot. Sajátos érvelésű, frazeológiájú az „önkritika” is: „Most merőben másképp gondolkodom. Tehetségeink talán nem is voltak olyan színesek, de az alap, amely felbocsátotta őket, egészséges, szívós, jó talaj. A magyar nép, azt hiszem, jó úton van, hogy példamutató, jó közösséggé legyen. Sokban már is az. Az emberek összeforrtak, segítik egymást önzésük sérelme árán is. Ezt a közösségi életérzést – ezt a szó szerinti társadalomtudatot – szolgálom, megvetve a mendemondákat.”⁷⁹ Illyés a „magyar nép” szívósságáról beszél, amint a '30-as években is, ami pedig a közösségi tudatról mondottakat illeti („az emberek összeforrtak”), könnyen megképződhet egy áthallás a forradalom napjainak közössége vonatkozásában. Az interjú a riporter szavával azt hivatott tolmácsolni, hogy Illyés Gyula nem hallgat, „Illyés Gyula a miénk, és nem a gyázmagyaroké”.

Illyés nyilatkozatát – amint Németh Lászlóét is – irodalmi körökben indulatos reakciók is kísérték. A belügy ismét elégedett lehetett. Az idősebb nemzedékből Sinka István, Kassák Lajos elmarasztaló véleményéről informáltak a besúgók, míg Veres Péter és Püski Sándor megértő volt. Püski szerint az interjúban tett kinyilatkoztatás Illyés szocialista mivoltáról saját fogalmai szerint értelmezendő. „Juhász Lajos” (Kristó Nagy István) hosszan idézte Illyés magyarázatát az interjú megszületéséről, így az állambiztonsági szervek tudták, mit gondol az író nyilatkozata lényegéről és annak értelmezéséről:

„Aki erre a nyilatkozatra azt meri mondani, hogy Illyés letette a garast, az becstelen, aljas fráter. Állandó harcban álltam, tartottam a frontot. Semmiképpen nem akartam belemenni olyanba, amit önmagammal és a magyarossággal szemben erkölcsstelennek éreztem volna. Soha senki – majd az utókor se – vádolhasson meg azzal, hogy becstelen voltam.

A nyilatkozat megszületését lelki és szinte fizikai kényszerek előzték meg. Naponta nyúztak, Aczélékkal hetenként többször tárgyaltam. Sőt Kádárral személyesen levélváltást is eszközöltem ez ügyben. Magyarul megmondták: »tessék letenni a garast«. Nem és nem és nem engedtem. Hosszú viták voltak arról, ha mégis nyilatkoznék, akkor milyen formában, hol jelenjen meg.”⁸⁰

Az ügynöki jelentés kissé zavaros történetben mondja el magát az interjút, annak megszületését. Ezek szerint a szöveget a riporter, „Gyöngyösi újságíró” fogalmazta meg, Illyés csak azt kötötte ki, hogy átolvasás után szignózza, s az a szöveg jelenhet meg. Erre azonban nem került sor, mert az interjú olyan volt, mintha „egy népgyűlésen Marosán beszélne, és dicsérte volna a Kádár-kormányt” – mondta állítólag Illyés. A szöveget összetépte, az azonban kiszivárgott, s már az interjú megjelenése előtt hívták telefonon, hogy „hallom, letetted a garast”. Az irodalmár ügynök zavaros Illyés-interpretációja azzal fejeződik be, hogy Illyés kijelenti: „Tudom jól, hogy a harcnak egyáltalán nincs vége. Ezzel a nyilatkozattal a kormány nem elégedett meg.”⁸¹ Nem zárható ki, hogy az indulatos Illyés üzent a hatalomnak, de az sem, hogy a befejezés a belügy szándékának megfelelően alakított mondanivaló.

Illyés interjújának körülményei beilleszthetők abba a politikai történésorozatba is, ahogy a Kádár-kormányzat a nemzetközi közvélemény előtti legitimációját építve, szabadon engedte a „nagy íróper” még börtönben levő fő vádlottait, Déryt és Háy Gyulát. Déryék szabadon bocsátása Hruscsov szovjet pártfőtitkár budapesti látogatásához volt időzítve, egyfajta látványos gesztusként.⁸² Annál is inkább, mert „Borisz” (Nagy Péter irodalomtörténész) jelentette, hogy a magyar emigráció nemcsak a PEN tiltakozó akcióit mozgatta, hanem elérte azt is, hogy Hruscsov párizsi látogatásakor (1960. március 23.) Charles de Gaulle elnök szóvá fogja tenni Déryék ügyét. A magyar kormány gyorsan döntött, április 1-jén (az április 4-i ünnephez kapcsolódva) részleges amnesztiát hirdetett. „Juhász Lajos” ügynöki jelentése Püski Sándorra hivatkozott, miszerint Déryék kiszabadítása „erkölcsi elégtételt ad Illyés Gyulának”, mert Illyésnek megmondták „az ő tartózkodása a legfőbb akadálya az írók szabadságára helyezésének”.⁸³ Nem lehetetlen, hogy volt ilyen presszió, bár Illyés naplójegyzetei arról szólnak, hogy már egy évvel korábban is reménykedtek az amnesztiában, másrészt az 1957-es ENSZ 5-ös bizottsági nyilatkozat aláírása során is ilyen módon presszionálta és manipulálta az írókat a hatalom. Az interjú és Déryék ügyének összekötése inkább a közösségi összetartozást s a vélt siker euforikus hatását mutatja. Ezt látszik alátámasztani „Borisz” jelentése is, aki idézi, hogy Háy Gyula kiszabadulásakor, az őt meglátogató Illyés ezekkel a szavakkal üdvözölte: „Engedd meg, Gyulám, hogy a magyar nemzet nevében megszorítsam a kezéd.”⁸⁴

Illyés forradalom utáni első irodalmi megszólalását a Kortárs 1960. júliusi számában publikált *Rácegresi füzet* szövegei jelentik. Majd következnek az Élet és Irodalomban közölt versek, köztük a *Sötét*. Noha Illyés egy későbbi feljegyzésében azt írja, nem allegóriának szánta, nehéz a szöveg bizonyos részeit másképp olvasni, mint célzasként, utalásként. Különösképp ezeket a sorokat: „Cella szűk a világ / s csillag-határtalan [...] Óh vak éj / s te ős, vak, vizi mély, / ember-korunk alatt”. Így olvasta a hatalom is. Marosán György egy népgyűlésen darabokra tépte. Kállai Gyula csaknem egy évvel később – hivatalos, pecséttel ellátott, fejléces levélpapíron – reagál a versre. Kállai mint a „Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány első elnök-helyettese” durva, közönséges hangon támadja Illyést a *Sötét* úgymond álnéven neki eljuttatott szövege kapcsán: „Szerencsére az írásodat jól ismerem, s így nem volt nehéz rájönni, hogy ki sejkli az álnév mögött. Magatartásod miatt én már rég lemondtam arról, hogy kettőnk között barátságról beszéljek, mégis megkérdezem: nem érzed, milyen mélyen sülyedtél a szarban?”⁸⁵ Illyés Kádárhoz fordul igazságért, aki durván elutasítja.

Az irodalmi élet nyilvánosságába való reintegrálódását az *Új versek* kötet (1961) jelentette, a maga megrostált, megcsonkított szövegtestével. Egyúttal egy új fejezetet kezdve Illyésnek a hatalommal való bonyolult és leegyszerűsített „igazságokkal” semmiképp le nem írható kapcsolatában, játszmáiban. Nyilvánvaló ugyanis, bármilyen szuverén személyiség egy művész, egy író, nem tudja kivonni magát abból az osztársadalmi viszonyrendszerből, amelynek közösségi játékszabályait és az egyén mozgásterét sajátos normatívák alapján a hatalmi-politikai viszonyok írják elő és koordinálják, az autokratikus társadalmakban diktálják. Kevés alkotó tette/tehetette meg, hogy negligálja azokat a szellemi, egzisztenciális kényszereket, amelyek egy totális – majd némiképp „finomított” – diktatúrában folyamatosan presszionálták, igazodásra, megalkuvásra, kollaborációra készítették. S különösképp azok kerültek/kerülnek e csapdahelyzetbe, akik értelmiségi létüket, alkotói presztízsüket egy – tágabb vagy szűkebb értelmezésű – közösség érdekeinek rendelik alá, vagy legalábbis ezek érdek- és értékképviselőit tűzik ki célul.

Ez a hatalmi struktúra a korai Kádár-korszak felemás, a hatalmi praktikákat próbáló, kísérletező rendszerével azonos. A magyar történelem 1956–1990 közötti korszakának politikatörténeti és -elméleti kutatásai a rendszer sajátos – gyakran egymást kioltó – specifikumai alapján különböző terminusokkal írják le, érzékeltetik az időszakot, amelynek általános megnevezése a domináns politikus nevét viseli.⁸⁶ A korai kádárizmus a sajátos hrucsovi politika kísérleti „modelljét” és terepét is jelenthette a desztalinizáció és a hidegháborús koegzisztencia jegyében.⁸⁷ Hisz nyilvánvaló, a szovjet politika hatalomértelmezéséből, politikai tradícióiból következően a magyar párt vezetőjének annyi mozgásteret volt, amennyit Moszkvából engedtek. S 1956 többféle tanulsággal szolgált a politikának is. A társadalom direkt terrorizálásának eszközeit finomabb és rafináltabb metódusokra cserélte. Lemondott a társadalmi tudat durván ideologizáló átalakításáról is, s a dezideologizáció jegyében paktumot kötött a hatalom a társadalommal. Az életszínvonal emelése, a magánélet, a *privacy* félig demokratizálása fejében a társadalmi többség elfogadta a politikai aktivitás korlátozását, a hatalom által létrehozott és szabályozott szervezeti keretek (Hazafias Népfront, KISZ) között legalizált politizálás színlelt demokratizmusát. 1956 másik – nemcsak az MSZMP, hanem a szovjetizált Kelet-Közép-Európa kommunista pártjainak – nagy tanulsága az értelmiségpolitika volt, s azon belül is az irodalom sajátos szerepe.⁸⁸

A társadalmi nyilvánosságban az irodalomnak meghatározó szerepe volt, egyfajta premodern kiváltsága az 1945 utáni időszakban is. A kultúra közvetítésében az irodalom modernizációs, társadalomformáló jelentősége a kommunista kulturális ideológiában és kultúrpolitikában is meghatározó volt, különösen amíg Révai József volt a kultúrpolitika irányítója. Az 1956 utáni kultúraértelmezés nemcsak – és nem elsősorban – Révai hatalmi semlegesítésének az eredménye, hanem a modernizációs folyamatok aktuális percepcióinak, amelyek a világban, így a szovjet politika hrucsovi korszakában is éreztetik hatásukat.⁸⁹ A társadalmi nyilvánosságban a modern tömegkommunikációs eszközök (nyomtatott napi sajtó, rádió, majd a televízió) háttérbe szorították az irodalmat, már csak a direktebb és azonnal, könnyen befogadható üzeneteik révén is. Ez a folyamat természetesen nem volt az MSZMP-vezetés ellenére, hisz 1956 bűnbakjának elsősorban az írókat szemelte ki. A társadalmi modernizáció lehetőség és alkalom volt az irodalom szerepének átértékelésére és az írók hagyományos társadalmi státusának, a nyilvánosságban betöltött, közösségformáló funkciójának ellehetetlenítésére. Ezt jól tükrözi a Magyar Írószövetség 1959-es újjáalakítása során a szövetség közösségi státusának semlegesítése, az írók magánsze-

méllýé való átminősítése. Az „irodalom szanalása”⁹⁰ a tömegkommunikáció más eszközeinek pozicionálása jegyében ment végbe.

A forradalmat követő terror finomodása, lanyhulása (Nagy Imréék 1958. júniusi kivégzése után) a színlelt demokrácia politikáját és hatalmi eszközeit részesítette előnyben. S ebben a folyamatban a tömegkommunikáció, a sajtó szerepe felértékelődik. Alapvetően nem azért, mert ez az eszközrendszer nem az esztétikai értékteremtést szolgálja elsősorban, hanem mert a „mintha” politizálás, véleménynyilvánítás színterét és hátterét biztosítja. Az irodalom tehát nemcsak azért súlytalanodik el, mert az '56 felelőseinek tekintett írók egy részét (Déryéket és a „kis íróper” vádlottait) börtönbe zárták, másokat (elsősorban a népieket) elhallgattatták vagy depolitizálták, hanem mert egy új kultúrpolitikai diskurzusban – természetesen politikai szándék alapján is – a társadalmi modernizációs igények, kialakuló kultúrafogyasztási preferenciák is változtak. S ehhez persze hozzátartozott a hatalom csúcsát uraló politikusok műveltsége, kulturális igény szintje. Még akkor is, ha 1957-től az MSZMP tudomány- és műveltségpolitikájában a deszakralizáció kezd érvényesülni, és a különböző állásfoglalások megalapozását szakemberekre bízzák. (Amint a népi írókról szóló szöveg vagy majd a második Lukács-vita esetében is.) Ezeket a szakmaiság látszatával felruházott politikai szövegeket – bármennyire is párthű tudósok, értelmiségiek dolgozzák ki – az a Politikai Bizottság véglegesíti, hagyja jóvá, amelyet sokáig az ortodox politikai szemléletű és hagyományos (korlátozott) műveltségű politikusok uralnak (mint Marosán György, Kállai Gyula, Biszku Béla stb.). Azt, hogy ez a politikai vezető réteg, idegenkedve az elit kultúrától, a tömegkultúrát preferálja, jól mutatja Kádár János politikai pragmatizmust szellemi középszerűséggel vegyítő kijelentése az MSZMP PB 1962. májusi ülésén: „Nem szívesen leplezem le magam, de úgy vagyok ezzel, nekem mindegy, hogy zongorán vagy cimbalmon, csak az én nótámat játsszák. Nekem elsőként az a lényeg, hogy a különböző stílusokkal a szocializmus ügyét akarják-e szolgálni.”⁹¹ Kádár – de még inkább Aczél György – természetesen tudta, hogy a „zongora” és a „cimbalom” (azaz az elit kultúra és a konform szórakoztatás) között lényeges különbségek vannak, s nem véletlen, hogy olyan rossz véleménye volt a pártfőtitkárnak az Irodalmi Tanácsot vezető kommunista írókról. Aczél Györgynek az „írófejedelmek”, elsősorban a „tihanyi és sajkódi Parnasszus” megnyerése nemcsak azért volt fontos, mert az saját renoméjét is szolgálta, hanem mert a politika kulturális legitimációjához elengedhetetlen volt. A hatalmi diskurzusban releváns értelmiség ugyanis az elit kultúrát, különösképp az elit irodalmat preferálta.

Illyés Gyula 1961-es hatalommal kötött „alkuja”,⁹² visszatérése az irodalmi nyilvánosság elsődleges színterére, majd az azt követő – olykor egyoldalú – játszmái a hatalommal és a hatalmi nyilvánossággal tehát nem írhatók le olyan direkt etikai normákkal, mint amelyek függetleníthetők lennének történeti, hatalmi, kulturális konstellációktól, politikai cél- és értékrendszerektől, s csupán az egyén erkölcsi normarendszerének stabilitásán múlnának. Illyésnek a két világháború között kialakult és megszilárdult értelmiségi szerepfelfogását egyeztetnie kellett a társadalmi nyilvánosság átalakuló és a politika által ügyesen manipulált rendszerével is. S természetesen '56 politikatörténeti tapasztalataival és az azt követő politikai kurzus egyre szélesebb körű elfogadottságával (életszínvonal emelkedése, csak részben korlátozott szabadságjogok). Továbbá valószínűleg szembe kellett néznie a generációváltással is. A hatalom manipulációi nemcsak a különböző világszemléletű írókat igyekeztek egymástól távol tartani, de az azonos táboron belülieket is megosztották, amint az a népi írók körén is látszott. S természetesen mind a „tűztáncosok”, mind a népiek esetében érdekelt volt a politika, hogy az új nemzedékek leváltsák a „nagy öregeket”. A régi és ismert ellenséget, ellenzék, társutasokat.

JEGYZETEK

¹ Nagy Imre az általa létrehozott Hazafias Népfront 1954. október 24-i alakuló kongresszusán a nemzetdát politikafarmáló erejéről beszélt: „A honszeretet történelemformáló erejét érezzük itt e teremben. [...] Van-e magyar hazafi, ki ne állna e nagy célok szolgálatába, ki félrehúzódná, amikor a legjobbak a háromszínű lobogó alatt gyülekeznek?! [...] Az elmúlt évtized nagy tanulsága, hogy ha a nép saját kezébe veszi sorsának irányítását, aranybetűkkel írja be hazája nevét az emberi haladás és kultúra élenjáró országainak sorába... Beteljesül az a költői gondolat, hogy ha a föld isten kalapja, drága hazánk lesz a legszebb bokréta rajta.” Mint Vásárhelyi Miklós mondja, ezek a gondolatok lettek a Nagy Imrét nacionalizmussal vádoló későbbi propaganda-hadjárat legfőbb

bizonyítékai. VÁSÁRHELYI Miklós, *Az első meghiúsított reformkísérlet = Ötvenhatról nyolcvanhatban. Jegyzőkönyv, szerk., jegyz. HEGEDŰS B. András, Századvég–1956-os Intézet, 1992, 21–73; 56–57.*

² RÉVÉSZ, *i. m.*, különösen 145–157.

³ *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatói politika és cenzúra 1956–1963*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz et al, Osiris, 1999, 65.

⁴ *Uo.*, 66.

⁵ Németh László az Irodalmi Újság 1956. november 2-i számában megjelent *Emelkedő nemzet* című írása alapján a megtorló hatalom fokozatosan le akarta választani az ellenállás passzív formáját választó társairól. Igaz, a Széchenyit 1957-ben betiltották – a közönség tetszésnyilvánításai miatt –, de 1958-ban kiadták drámáinak gyűjteményes kötetét. Németh László ekkori helyzetéről: FÜZI László, *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*, Kalligram, 2001.

⁶ *Zárt, bizalmas, számozott, i. m.*, 93. A feljegyzést idézi: GYEKICZKI András, *Feljegyzések az oroszlanbarlangból*, Magyar Narancs, 1992. márc. 4. Illyés párttagságáról: Aczél talán a *Hunok* Párisban szövegeire utal. Illyés valóban aktív részese volt a szindikalista szakszervezeti mozgalomnak, azonban nem tudni olyan megnyilatkozásáról, amelyben arról írna, hogy tagja volt a Francia Kommunista Pártnak. Arról azonban van, hogy semmilyen párt függelmét, ideológiai kötöttségét nem vállalná. Lásd: *Magyarok II.*, Nyugat, 1928, 302. A Rákosi Mátyás születésnapjára megjelentetett *Magyar írók Rákosi Mátyásról* kötetben közölt *Ezerkilencszázhuszonhat július* című Rákosi-köszöntőben is kijelenti Illyés, hogy nem volt tagja a Francia Kommunista Pártnak. *Uo.*, 141.

⁷ *Zárt, bizalmas, számozott, i. m.*, 93. Továbbá: STANDEISKY, *Az írók és a hatalom 1956–1963, i. m.*, 421.; RÉVÉSZ, *i. m.*, 95.

⁸ Ennek alapját az MSZMP KB 1957. dec. 4-i állásfoglalása rendezi: „1. A letartóztatott írók családtagjainak megélhetéséről gondolkodni kell. 2. Az ellenforradalom alatt kompromittált írók számára lehetővé kell tenni, hogy nem kulturális területen tisztviselői munkakörbe elhelyezkedjenek.” *Zárt, bizalmas, számozott, i. m.*, 85. Persze sajátos kultúraértelmezés jellemzi a hatalom gondolkodását. Miközben a szellem embereit megfosztják munkájuk lényegétől, a hatalmi harc, a belső tisztogatás során a kompromittálódott vagy a „munkásmozgalom embereivel szemben elkövetett törvénytelenések miatt” ÁVH-s tiszteket a kulturális szférában helyeztek el. A belügyminisztériumból közel 80 embernek „le kellett menni kultúrába” – amint a korabeli pletyka szarkasztikus humorral érzékeltette. (Így lett a Magvető igazgatója Kardos György, a későbbi politikai humorista Komlós János politikai lapok irodalmi szerkesztője, mások történészként tűntek fel.)

⁹ ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1946–1960*, (vál., szerk., s.a.r. ILLYÉS Gyuláné), Szépirodalmi, 1987, 442. Illyés román balladák és Nyikolaj Alekszejevics Zabolockij szovjet-orosz költő (1903–1958) verseinek fordításait vállalta, amely munkáért „körülbelül hatezer forintot” remél.

¹⁰ Köpeczi Béla (1921–2010) irodalomtörténész, irodalompolitikus. 1953-tól a Kiadói Főigazgatóság (a könyvkiadásban a cenzúra intézménye) főigazgató-helyettese, majd főigazgatója. Aczél közvetlen munkatársi köréhez tartozott ekkor.

¹¹ KÖPECZI Béla, *Feljegyzés Illyés Gyulával folytatott beszélgetésről*, Aczél György-hagyaték, MTA Kézirattár, MS6032/48.

¹² *Uo.*

¹³ Király István feljegyzése az Illyés Gyulával és Németh Lászlóval folytatott megbeszélésről. *Zárt, bizalmas, számozott, i. m.*, 139. Király majd fokozatosan nyit a népiek felé. A Németh Lászlót tisztelő, de korábban elfogultan balos irodalomtörténész pozicionálja magát, érzékelve a pártirányítás preferenciáinak változását, a Tánccsics Kör, majd a *Tűztánc* (1959) íróitól való távolodást. 1962 januárjában – amint azt „Juhász Lajos” jelenti – Király önkritikát gyakorol. „Igen, ebben én is ludas vagyok” – mondja Illyés és Németh László szemrehányó megjegyzésére a népiekről szóló állásfoglalást vitatva. Az alkalom: Németh László felesége által adott vacsora. Lásd: SZŐNYEI Tamás, *Titkosírás 1956–1990. Állambiztonsági szolgálat és az irodalmi élet*, Noran, 2012, 416. Ezzel együtt Király lektoraként nemcsak az *Új versek* (1961) kötetet csonkította meg, jelentős versek kihagyásával, de az Aczélknak írott jelentésében (1963) a *Különc* bemutatását is ellenezte.

¹⁴ Illyésnek az Élet és Irodalomról alkotott véleménye később is negatív. Ekkori álláspontját a lap szerkesztői (Böloni György, Mesterházi Lajos) által megkívánt túlzóan balos, a népieket támadó írások válthatták ki. Mesterházinak a népi írókról szóló állásfoglalást üdvözlő cikke, balról előzői annak politikai egyoldalúságait és merevségeit. MESTERHÁZI Lajos, *Előhang a „népi” vitához*, Élet és Irodalom, 1958. július 18., 1.

¹⁵ *Zárt, bizalmas, számozott, i. m.*, 139.

¹⁶ *Uo.*, 139–140.

¹⁷ Révai állítólag azt mondta, Déryt 1956-ban ki kellett volna végezni, de most már fogva tartani ostobaság. STANDEISKY, *Az írók és a hatalom 1956–1963, i. m.*, 404. Illyés 1958. április 11-i naplójegyzetében egy másik Révainál tett látogatását írja le. Major Tamás társaságában az akkor már politikailag meggyengült Révaival a *Malom a Sédén* drámájáról beszélgetnek. A baráti diskurzusban szóba kerül az amnesztia, Déry is. Illyés: „Tudom, milyen ingerült vagy Déry ellen. Éppen ezért mondom ki először az ő nevét. Ne a taktika legyen a gond, hanem valóban a népnek való irodalom.” ILLYÉS, *Naplójegyzetek 1946–1960, i. m.*, 480. Illyés naplójegyzetei többször is szólnak az amnesztia reményéről, lásd: 474.

¹⁸ Illyést mint a Nemzeti Parasztpárt politikusát – a MKP szövetségének prominens tagját – már 1946-tól megfigyelték. Személyi dosszióját 1951-ben nyitották. A róla szóló feljegyzéseket azonban 1989-ben valaki eltávolította. Így Illyésről csak közvetett besúgói jelentések ismertek. SZŐNYEI, *i. m.*, 418.

¹⁹ Részletesen ír erről: STANDEISKY Éva, *Besúgók a vendégek között = Gúzsba kötve. A kulturális élet és a hatalom, 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok történeti Levéltára, 2005, 369–387.* A népieken kívül ott volt Weöres Sándor, Vas István, Szentkuthy Miklós, Hubay Miklós és mások. Azaz – mint a belügy is értelmezte – egyfajta népi-urbánus egységben.

- ²⁰ *Uo.*, 374.
- ²¹ A sokáig mellőzött Féjéről már 1957 márciusában azt jegyzi fel a belügy, hogy „lojalításra törekszik”. SZŐNYEI, *i. m.*, 419. „Juhász Lajos” idézi Szentiványi Kálmánt (akit megtámadott Féja), hogy az író „állandóan Aczél-elvtárshoz jár kisebb-nagyobb előnyök kivívásáért”. *Uo.*, 441.
- ²² STANDEISKY, *Besúgók... i. m.*, 375. Aczél 1958 elején lett első miniszterhelyettes.
- ²³ SZŐNYEI, *i. m.*, 449.
- ²⁴ NÉMETH László, *Pártok és egység = 1956 sajtója*, vál. SZALAY Hanna, 1989, 389.
- ²⁵ *Uo.*, 390.
- ²⁶ Az utazásról részletesen szól: BABUS Antal, *Németh László Szovjetunióbeli utazása*, Kortárs, 2001/5, 115–128.
- ²⁷ Erről Király így ír: „Aztán a moszkvai út. Semmi szerepem nem volt az előjátékban. Itt járt Moszkvából Szobojlev, aki igaz: lehet talán az én szavaim hatására is Németh Lászlót rendkívül megszerette és becsülte.” TÓBIÁS Áron, *Magyar-Glóbusz?*, 221. Az interjúban Király többször is beszél Németh Lászlóról szóló írásairól, hogy 1948-ban is megvédte Révaival szemben (214). Az *Állásfoglalás* azonban név szerint leginkább Némethet támadta, a harmadikutaság ideájának bírálatával.
- ²⁸ ILLYÉS, *Naplójegyzetek 1946–1960, i. m.*, 484.
- ²⁹ Babus Antal nem tartja behódolásnak a cikkben leírtakat, s Németh – és a népiek – társadalmi reformjainak interpretációjaként értelmezi a Szovjetunióra kivetített gondolatokat. BABUS, *i. m.*, 119. Ständeisky Éva a *Pohárköszöntőt* úgy értelmezi, mint a „hatalom által elvárt önbírálatot”. STANDEISKY, *Az írók és a hatalom 1956–1963*, 444.
- ³⁰ A lapban a címhez illesztve lábjegyzetben közli az író, hogy „a beszéd jobbára rögtönzés volt”.
- ³¹ *Élet és Irodalom*, 1959. október 25., 3.
- ³² *Uo.*
- ³³ Németh László „tejtestvériség”-eszméjéről: KISS Gy. Csaba, *Németh László Kelet-Európa-felfogásának néhány összetevője 1945 előtt = A mindentudás igézete*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Magvető, 1985, 102–119.
- ³⁴ BABUS, *i. m.*, 125.
- ³⁵ *Uo.*, 126. Németh a szovjet utat *Utazás* címmel drámai formában is megírta. A két cikket a *Sajkódi esték* (1961) című kötetébe vette fel, csaknem változatlan szöveggel. Németh Lászlónak a forradalom alatt publikált – illetve csak feljegyzésben maradt – írásairól: MONOSTORI Imre, *Németh László 1956-os forradalomélménye és a hatvanas évek magyar szocializmusa. NL a magyar forradalomról*, Kortárs, 2012/5, 81–93.
- ³⁶ SZŐNYEI, *i. m.*, 486–487.
- ³⁷ *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*, szerk. SÁGVÁRI Ágnes, VASS Henrik, Kossuth, 1964, 366–392.
- ³⁸ RÉVÉSZ, *i. m.*, 217.
- ³⁹ *Zárt, bizalmas, számozott, i. m.*, 113.
- ⁴⁰ Kádár említi a Münnichnek címzett (1956. december 25-én a Népszabadságban megjelent, Illyésről is szóló) nyílt levelet is, de azt a sztorit részletezi, hogy az író felhívta telefonon a titkárságát, hogy rossz a kályhája, fázik. „Mondtam, valahogy, ha tudják, akadályozzák meg, hogy megcsinálják a kályháját, de akkor már a HM megcsinálta, mert őtőlük is kérte.” *Uo.*, 116.
- ⁴¹ „Én Hruscov elvtársnak régebben megmondtam a Hidas-ügyet, de hát ő ezzel nem foglalkozik, különben is ez már 2 évvel ezelőtt volt. [...] Szűnjön meg Hidas mint a magyar irodalom pápája. Lefordították József Attilát egészen addig, hogy már csak a neves írók nevei hiányoztak aláírásra, de Hidas megakadályozta az aláírást, de most valaki mégis odaadta a nevét, s így nagy nehezen megjelent.” *Zárt, bizalmas, számozott, i. m.*, 117.
- ⁴² *Uo.*, 119.
- ⁴³ *Uo.*, 120.
- ⁴⁴ Felsoroltak: Erdélyi József, Féja Géza, Kodolányi János, Sinka István.
- ⁴⁵ *Uo.*, 124.
- ⁴⁶ *Uo.*, 127. Az említett dráma: *Malom a Sédén*
- ⁴⁷ *Uo.*, 131.
- ⁴⁸ *Uo.*, 133
- ⁴⁹ *Uo.*, 132. Bölönit Kádár nem azért tartja alkalmatlannak, mint Illyés. Nem ortodoxiáját, elvtelenségét kifogásolja, hanem politikai tehetségtelenségét: „...sajnos az öreg úgy tud fellépni, hogy az nekünk se használ. Nem tudja utolérni Gergely Sándort, de nem sok hiányzik hozzá. Az is becsületes ember, de ahol fellép, ott 20%-kal kevesebb szavazatot kapunk. Hát az öregnél körülbelül 100% lenne a hiány.”
- ⁵⁰ *Uo.*, 133.
- ⁵¹ Mesterházi ekkori politikai magatartásáról: STANDEISKY, *Az írók és a hatalom 1956–1963, i. m.*, 237–241. A népiek iránti elfogultságairól: „Mindenütt ott vannak, ahol az irodalom, a kultúra, a sajtó ügyeit intézik. Messze elér a kezük, s akiről azt mondják, tehetségtelen, annak többé nem terem fű, még ha az angyalok nyelvén szól is. [...] Németh László a legtehetségesebb és a legtisztább köztük. [...] Ellenben Illyés megint nem az. Alamuszi és gusztustalan volt a viselkedése. A decemberi közgyűlésen pedig gúnyos, agresszív, fölényes.” *Uo.*, 240. Lásd még: MESTERHÁZI Lajos, *Amit egy vita elárul*, Népszabadság, 1959. szeptember 23.
- ⁵² ILLYÉS, *Naplójegyzetek 1946–1960, i. m.*, 488. A K. valószínűleg Köpeczi Bélára vonatkozik. Az ülésen a Művelődésügyi Minisztériumot Aczél és Köpeczi képviselték.
- ⁵³ *Zárt, bizalmas, számozott, i. m.*, 145.

- ⁵³ A *Gond és hitvallást* Tamási Áron írta, de egy négytagú bizottság átnézte, s ebben Illyés is benne volt. Így vált az Írószövetség hivatalos dokumentumává.
- ⁵⁴ BENKŐ Péter, *Az Írószövetség újjáalakulása és a népi írók (1959)*, Múltunk, 1991/4, 57–79.; 60.
- ⁵⁵ KÖPECCI Béla, *Egy év mérlege*, Élet és Irodalom, 1959. február 13., 1.
- ⁵⁶ Az MSZMP irodalompolitikai mozgásterét és sajátos „kétfrontos” művelődéspolitikáját jól érzékelteti a „volt párttag írókról” kifejtett álláspont. A népiekkel szemben támasztott feltétel, hogy „ne támadják a népi demokráciát”, a „volt kommunista” íróktól viszont elvárja az azonosulást: „A volt párttag-írók közül többen készítik elő újabb köteteket. Kiadóink – a párt művelődéspolitikájának irányelveit követve – a türelem, de ugyanakkor az elvi határozottság álláspontját foglalják el, segítve ezeknek az íróknak abban, hogy a szocializmus mai konkrét magyarországi építésének kérdéseit megértsék, s a szocializmust ne csak elvontan vállalják.” *Uo.*
- ⁵⁷ BENKŐ, *i. m.*, 68.
- ⁵⁸ *Uo.*, 69.
- ⁵⁹ *Uo.*, 74–75
- ⁶⁰ KÁLLAI Gyula, *Segítse a magyar irodalom a népet*, Kortárs, 1959/10, 595–603.
- ⁶¹ *Uo.*, 602.
- ⁶² *Uo.*, 599.
- ⁶³ ILLYÉS, *Naplójegyzetek 1946–1960, i. m.*, 479.
- ⁶⁴ *Uo.*, 496. A *Malom a Séden* csak 1963-ban jelenhetett meg a Kortársban, és Veszprémben mutatták be 1970-ben.
- ⁶⁵ SZŐNYEI, *i. m.*, 488.
- ⁶⁶ Hidas Antal (1899–1980) költő. Eredeti neve Szántó Gyula. (Szántó Judit első férje. József Attila élettársa megtartotta korábbi férjének a nevét.) Mint korábban idéztük, Kádárnak rossz véleménye volt róla, de moszkvai emigráns kommunistaként és Kun Ágnes (Kun Béla lánya) férjeként jelentős befolyással rendelkezett. Illyés még 1919-ből ismerte, 1934-ben is találkozott vele Moszkvában. 1955-ös moszkvai útján kétszer is vendégeskedett nála.
- ⁶⁷ ILLYÉS, *Naplójegyzetek 1946–1960, i. m.*, 505.
- ⁶⁸ *Uo.*, 514.
- ⁶⁹ *Uo.*, 484.
- ⁷⁰ *Uo.*, 490.
- ⁷¹ *Uo.*, 497. Illyés Kádárnak az MSZMP 1959. november 30. és december 5. között tartott kongresszusán elmondott záróbeszédére utal.
- ⁷² STANDEISKY Éva, *Dokumentumok az Írószövetség 1959-es újjászervezéseiről*, Magyar Napló, 1991. október, 4–9., 8.
- ⁷³ ILLYÉS, *Naplójegyzetek 1946–1960, i. m.*, 506.
- ⁷⁴ *Uo.*, 507.
- ⁷⁵ MARÓTI István, *Illyés Gyula és a kultúrpolitika = „Költő, felejl!” Tanulmányok Illyés Gyuláról*, szerk. TASI József, PIM, 1993, 31–41., 34.
- ⁷⁶ Lásd: KIRÁLY István 1959-es feljegyzése, *Az Írószövetség 1960. januári feljegyzései*.
- ⁷⁷ MARÓTI István, *uo.*
- ⁷⁸ GYÖNGYÖSI Nándor, *Beszélgetés Illyés Gyulával*, Ország-Világ, 1960. március 9., 7.
- ⁷⁹ *Uo.*
- ⁸⁰ SZŐNYEI, *i. m.*, 490.
- ⁸¹ *Uo.*, 491.
- ⁸² A Déryék ügyében kifejtett nemzetközi tiltakozásokról, a Nemzetközi PEN akcióiról: BOTKA Ferenc, *A Déry-per világviszhangja*, Holmi, 1994/10, 1427–1447.; STANDEISKY, *i. m.*, 408–411.
- ⁸³ SZŐNYEI, *i. m.*, 204.
- ⁸⁴ *Uo.*
- ⁸² *Uo.*, 490.
- ⁸³ *Uo.*, 491.
- ⁸⁴ *Uo.*, 492.
- ⁸⁵ MARÓTI, *i. m.*, 35.
- ⁸⁶ A szerteágazó szakirodalomról áttekintést ad: RAINER M. János, *Bevezetés a kádárizmusba*, 1956-os Intézet-L'Harmattan, 2011, 93–200. A korszak történeti leírása: ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Osiris, 1999, 269–376.
- ⁸⁷ KALMÁR Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*, Osiris, 2014, 130–131.
- ⁸⁸ *Uo.*, 133–143.
- ⁸⁹ KALMÁR Melinda, *Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája*, Magvető, 1998, 53.
- ⁹⁰ Ahogy Kalmár Melinda találóan mondja: *i. m.*, 79.
- ⁹¹ *Uo.*, 113.
- ⁹² Ständeisky, 1996, 448.